

ČLOVĚK JAKO ZÁKLADNÍ KATEGORIE MARXISTICKÉ PEDAGOGIKY

Příspěvek k diskusi o stati J. Engsta „Socialistický humanismus a komunistická výchova“.¹⁾

Prof. dr. JOSEF VÁŇA

člen korespondent ČSAV, Praha

Dovršením výstavby socialismu v naší vlasti vyvstává pro naši pedagogickou praxi úkol připravovat novou generaci k životu v komunistické společnosti. Podle směrnic daných usnesením ÚV KSČ „O těsném spojení školy se životem a o dalším rozvoji výchovy a vzdělání v ČSR“ uskutečňuje se revoluční přestavba celé naší výchovně vzdělávací soustavy. Je úkolem pedagogické teorie, aby pomáhala rozvíjející se praxi, aby zobecňovala její výsledky, aby vědeckým rozbořem všech činitelů určujících v složitém vzájemném působení procesy výchovy vytvářela pevný základ pro jejich ovládnání a cílevědomé řízení. Různorodost činitelů výchovy vyžaduje, aby se na řešení základní problematiky spolu s pedagogikou účastnily jiné vědní obory, filosofie, psychologie, ekonomie a řada dalších oborů. Nového, hlubšího poznání dosáhneme jen odvážným hledáním nových cest. Je jasné, že se při tom dostaneme někdy do slepých uliček, nebo sklouzneme nevědomky do starých cest, o nichž už bylo prokázáno, že nevedou k cíli. Bez toho se však tvořivá práce neobejde. Je věcí vědecké diskuse, abychom metodou kritiky a sebekritiky odhalovali omyly a rozvíjeli naše poznání.

K základním problémům naší současné pedagogické teorie patří konkrétní vymezení cíle a obsahu komunistické výchovy. Cíl i obsah výchovy je určován objektivně existujícími potřebami společnosti, v třídní společnosti má nutně třídní charakter, je třídně diferencován podle zájmů vládnoucích vykořisťovatelských tříd. Na základě rozboru kapitalistického způsobu výroby a zákonitostí společenského vývoje formuloval Marx požadavek všestranného rozvoje osobnosti a podal tak poprvé materialistické zdůvodnění základního cíle výchovy, jehož dosažení teprve umožňuje, ale i nezbytně vyžaduje výstavba socialistické a komunistické společnosti. Je úkolem pedagogické teorie, aby tento cíl konkretizovala, aby podrobně vymezila obsah výchovy ve všech jejích složkách se zřetelem k tomuto cíli.

Studie s. Engsta „Socialistický humanismus a komunistická výchova“ je pokusem o řešení tohoto problému z hlediska filosofie a etiky. V první části své studie vymezuje s. Engst obsah a cíl komunistické výchovy v širším smyslu, druhá část se vztahuje k základní problematice výchovy mravní. V této stati věnujeme pozornost problému cíle a náplně komunistické výchovy.

S. Engst správně zdůrazňuje všestranný rozvoj osobnosti jako novou perspektivu, kterou teprve socialistická společnost s objektivní nutností člověku otvírá, správně ukazuje na rostoucí význam výchovy při budování socialistické a komunistické společnosti. Pokouší se pak konkretizovat obsah i cíl komunistické výchovy pojmem socialistického humanismu. Prohlašuje socialistický humanismus za náplň komunistické výchovy a realizaci idejí socialistického humanismu za vlastní cíl výchovy.

¹⁾ Pedagogika 5/1960, str. 574.

Vychází tedy nikoli z rozboru potřeb a požadavků společenského vývoje, nýbrž z teze, že člověk, jeho štěstí je smyslem všeho komunistického snažení, že „zlidštění světa je úkol, který si předsevzala vědecká filosofie, politická ekonomie a vědecký komunismus“. Tyto formulace mohou vzbudit dojem, že s. Engst buduje nejen výchovu na etickém základě, ale že i socialismus a komunismus zdůvodňuje eticky. Štěstí člověka, lidskost, humanita — to jsou kategorie etické. Ale marxismus nevychází z etiky a ani výchovu nemůže zakládat na etice.

Toho je si s. Engst vědom, uznává, že socialistický humanismus „pokud je chápán jako kategorie výlučně etická, nemůže být pojímán jako náplň komunistické výchovy a její cíl“, nemáme-li na mysli jen výchovu mravní. Co je tedy socialistický humanismus, který podle názoru s. Engsta může tvořit náplň a cíl komunistické výchovy v celém jejím rozsahu?

S. Engst uznává, že není možno prohlásit socialistický humanismus za náplň komunistické výchovy a realizaci jeho idejí za vlastní cíl výchovy bez náležitého zdůvodnění, „tím spíše proto, že socialistický humanismus za náplň a cíl komunistické výchovy zpravidla označován nebývá“. (Pokud vím, není tomu tak ani výjimečně.) Hned na to však redukuje náležité zdůvodnění na nutnost „alespoň zběžně charakterizovat, co je socialistickým humanismem v této souvislosti vlastně míněno“. K takové zběžné charakteristice chce dospět tím, že si především ujasníme, „co rozumíme humanismem vůbec“ a pak vytkneme co je specifické pro humanismus socialistický.

Pojem humanismu lze podle s. Engsta interpretovat dvojím způsobem. Jednak „může být a zpravidla také bývá“ humanismus chápán jako „určité myšlenkové hnutí“ a označuje se jím „zpravidla určité historické období kulturního a myšlenkového vývoje lidstva“. V tomto pojetí humanismus „přesahuje poněkud svým rozsahem oblast etickou“. V druhém pojetí je humanismus chápán jako kategorie výlučně etická, jako souhrn morálních postulátů, ideálů atd. První pojetí označuje s. Engst jako široké obecné, druhé jako úzké etické. Pojetí humanismu, resp. socialistického humanismu jako kategorie etické s. Engst přijímá a zabývá se jím podrobněji v druhé části studie, v souvislosti s rozbořem cíle výchovy mravní.

O humanismu v širším pojetí, označujícím „určité historické období“ (období humanismu a renesance) pokládá s. Engst za nutné konstatovat, že „přes značnou šířku jeho rozsahu, je v tomto případě humanismus pojímán jako pouze myšlenkový směr a nikoliv jako pojmový odraz určité stránky historického děje, skutečnosti samotné“. To je konstatování zcela nesprávné. Humanismus, který vznikl ve 14.—15. stol., nepřesahoval jen „poněkud“ oblast etickou; bylo to kulturní hnutí (literární, filosofické atd.), ideologie, která byla výrazem boje určité společenské vrstvy proti feudalismu a feudálnímu útlaku osobnosti. Jako každá ideologie byl humanismus odrazem společenského bytí, ekonomického zřízení, tedy odrazem objektivní skutečnosti. Což je pravý opak toho, co říká s. Engst.

Jak je možné, že se s. Engst dopouští takového omylu? Zdá se, že jej k tomu svedla snaha, aby proti humanismu, který není odrazem skutečnosti, vytyčil humanismus jako odraz oné části objektivního jsoucna, jímž je člověk. Humanismus renesančního období se mu hodil k tomu, aby z něj odvodil širší pojetí humanismu než je pojetí etické. Ale interpretuje jej jako „pouze myšlenkový proud“, aby od tohoto obecnějšího a širšího pojetí přešel logickou cestou k nejobecnějšímu a nejširšímu pojetí, v němž humanismus je „více než pouhé myšlenkové hnutí“ a nevztahuje se k určitému historickému období.

Chyba, které se s. Engst dopouští, záleží v tom, že nepřistupuje k objasnění pojmu humanismu důsledně z hlediska historického. Dotýká se sice humanismu

renesančního, ale nesprávně jej vykládá a místo, aby sledoval historicky další vývoj humanitní ideologie, buržoazní humanismus v různých jeho podobách i vznik proletářského humanismu a odhaloval tak správně vztah humanismu ke skutečnosti, místo toho historický konkrétní pojem humanismu nesprávně generalizuje a absolutizuje, pokouší se vymezit „humanismus vůbec“.

Tento „humanismus v nejobecnějším smyslu“ vztahuje s. Engst na celé období vývoje lidské společnosti a rozumí jím „s lidským úsilím spojený vývoj všech základních specificky lidských vlastností, jimiž se člověk liší od ostatních živočichů“. K těmto vlastnostem počítá činnost výrobní, myšlení, smysl pro krásu a činnost uměleckou, tělesnou kulturu a mravnost a dodává, že všechny tyto specificky lidské vlastnosti tvoří jednotu a „všechny jsou podmíněny společenskou podstatou člověka“.

S. Engst má zato, že není důvodu proti užití pojmu humanismu v uvedeném významu, tím spíše, že tento pojem nebyl dosud v marxistické literatuře jasně vymezen a uvádí jako nejdůležitější tři důvody pro takové užití: že se jím označuje objektivně existující stránka sociální reality, že je vhodný jazykovým významem a že umožňuje, aby jediným pojmem (socialistický humanismus) byla jednoznačně vymezena náplň a cíl komunistické výchovy. Z citované definice pojmu humanismu a z jejích variant objevujících se ve výkladu s. Engsta není však jasno, co vlastně „humanismus v nejobecnějším smyslu“ označuje. Jednou se jím rozumí vývoj všech základních specificky lidských vlastností, spojených s lidským úsilím, podruhé „úsilí o rozvoj specificky lidských vlastností“. To ovšem není totéž. Podle jedné definice, dosadíme-li konkrétní specificky lidské vlastnosti uváděné s. Engstem, bude se humanismem rozumět vývoj výrobní činnosti, myšlení, smyslu pro krásu atd., patrně tedy vývoj člověka. Má-li při tom humanismus být označením objektivně existující stránky sociální skutečnosti, jakým termínem budou označeny ideje, názory, které si o této skutečnosti lidé vytvářejí? Podle druhé definice je humanismus vymezen jako úsilí o rozvoj základních specificky lidských vlastností a poněvadž tyto vlastnosti ve svém celku vytvářejí osobnost člověka, může být humanismus definován jako úsilí o rozvoj lidské osobnosti. Nepředpokládá však takové úsilí existenci nějakých názorů na člověka? Odráží tedy humanismus objektivně existující stránku sociální reality, nebo je to ideologie?

Pokud jde o termín humanismu z hlediska jazykového významu: pro souhrn „základních specificky lidských vlastností“, určujících scholasticky řečeno entitu člověka, existuje termín humanitas (lidskost, človečkost) v obdobném významu jako animalitas apod. Proč směřovat pojem humanismu s pojmem humanitas, když humanismem může se rozumět odraz jsoucna označeného termínem humanitas v lidském vědomí, tj. souhrn idejí o lidskosti, které si lidé různé vytvářejí v závislosti na podmínkách jejich společenského bytí. Tím bychom učinili zadost požadavku, který s. Engst právem proklamuje, ale neplní, abychom se nedopouštěli „nepřípustného matení pojmů nebo dokonce porušení formálně logického zákona totožnosti“.

Třetí důvod, který s. Engst uvádí ve prospěch užití pojmu humanismu v jím navrženém pojetí, má z hlediska pedagogické vědy zásadní význam. S. Engst tvrdí, že pojmem socialistického humanismu se jednoznačně vymezuje náplň a cíl komunistické výchovy, „aniž by byl již při samém vymezení dělen na jednotlivé své složky“. Jednoznačné vymezení obsahu a cíle výchovy bylo by pro pedagogickou teorii jistě žádoucí. Jednoznačnosti je tu však dosaženo zcela formálně, tím, že za cíl i obsah výchovy se udává nejobecnější kategorie — člověk. Pojem humanismu ve významu vývoje všech základních specificky lidských vlastností je, jak jsme již ukázali, ekvivalentní pojmu „vývoj člověka“. Rozumí se, že tu jde o vývoj člověka

z hlediska jeho společenské podstaty a že se v tomto vývoji uplatňují zásahy vyplývající z bezděčného i vědomého úsilí o utváření lidského života a tím i člověka samého.

Člověk je objektem i cílem výchovného působení od vzniku lidské společnosti a pojem člověka je jako základní kategorie v každém pedagogickém systému přímo vymezen nebo implicitně obsažen. Komenský např. opakoval starší výrok, že školy jsou dílnami lidskosti, tím totiž, že způsobují, aby se lidé stávali vpravdě lidmi. Mnohokrát v historii pedagogického myšlení bylo vysloveno, že cílem výchovy je harmonický rozvoj lidských schopností a také marxistická pedagogika spatřuje cíl výchovy ve všestranném rozvoji lidské osobnosti. Abstraktní vymezení neurčuje však jednoznačně ani cíl a tím méně obsah výchovy. Všechno záleží na tom, jaký člověk má být vychován, které vlastnosti jsou pokládány za základní specificky lidské vlastnosti, jaké vlastnosti mají být pěstovány a rozvíjeny. Komenskému určovaly člověka tři základní vlastnosti — vzdělání, ctnost a nábožnost, jinak viděli člověka jako cíl výchovy mluvčí otrokářské aristokracie, jinak buržoazní pedagogové v období nástupu buržoazie, jinak v období jejího rozkladu a při tom zase vždy jinak, šlo-li o výchovu příslušníka třídy vládnoucí nebo zotročené. Marxistická pedagogika říká jasně, jakého člověka chce vychovat: aktivního budovatele komunistické společnosti.

Z výkladu s. Engsta není zřejmé, domnívá-li se, že v kterémkoli historickém období může být vyjádřen cíl a náplň výchovy humanismem, resp. určitým stadiem jeho vývoje. Byl by to nutný závěr z jeho koncepce, podle níž se pojem humanismu vztahuje na celé období vývoje lidské společnosti. Tedy v buržoazní společnosti by cílem a náplní výchovy byl buržoazní humanismus. Byly skutečně některé směry v buržoazním pedagogickém myšlení, které určovaly cíl a celé pojetí výchovy z pozic buržoazně humanistické etiky. Ale s. Engst definuje pojem humanismu jinak, podle jeho pojetí by buržoazní stadium humanismu vyjadřovalo cíl a náplň veškeré buržoazní výchovy. S. Engst se vyhnul demonstrování takového skutečně nepřipustného matení pojmů a z pojmu „humanismu vůbec“ odvozuje velmi prostě jen socialistický humanismus:

„Vztahuje-li se pojem humanismu na celé období vývoje lidské společnosti, . . . pak pojem socialistický humanismus v jeho širokém slova smyslu se vztahuje k historickému období vývoje humanismu spjatého s bojem dělnické třídy za výstavbu socialistické a komunistické společnosti.“

Socialistický humanismus je tu tedy definován jako stadium vývoje humanismu, v němž je humanismus spjat s bojem dělnické třídy atd. Nejsou snad i socialismus a komunismus jen stadia vývoje humanismu v tomto pojetí? Formulací, že „vývoj humanismu je spjat s . . .“ není totiž řečeno, co je primární a určující, zdali vývoj humanismu nebo to, s čím tento vývoj je spjat. Pokud jde o sepětí s „lidským úsilím“ nelze pokládat „úsilí“ za primární, nechceme-li obracet na ruby vztah bytí a vědomí. S. Engst neříká nic o zákonitostech vývoje humanismu. Upozorňuje sice, že všechny specificky lidské vlastnosti jsou podmíněny společenskou podstatou člověka, současně však označuje jejich vývoj za relativně samostatnou stránku sociální reality. Poněvadž vývoj lidských vlastností nepochybně směřuje k jejich maximálnímu rozvoji, poněvadž „nejvlastnějším smyslem socialistického humanismu je všestranně rozvinutá společnost jakož i všestranně rozvinutý jedinec“, může i správné tvrzení s. Engsta, že socialistické společenské zřízení umožňuje a vyžaduje maximální rozvoj lidských schopností, navodit závěr, že společenské zřízení je určováno vývojem „lidskosti“, humanismu.

Nepochybují o tom, že s. Engst nechce nahrazovat marxismus humanismem, ale

jeho pokus o vymezení pojmu humanismu v nejobecnějším smyslu skrývá v sobě nebezpečí nesprávného chápání, nebezpečí recidivy v idealistické pojetí humanismu, jak se projevilo v Herderově romantickém výkladu dějin nebo jaké u nás hlásal Masaryk, který také neomezoval humanismus na oblast etickou, tvrdil, že „socialistické hnutí ve svých cílech není než jedním z četných hnutí humanitních“ a ze svého pojetí humanismu čerpal argumenty, kterými „potíral“ marxismus.

Pokus s. Engsta konkretizovat cíl a náplň komunistické výchovy pojmem socialistický humanismus nemůžeme pokládat za úspěšný. Poněvadž socialistický humanismus je kategorie etická a vědecká teorie výchovy, nemůže být založena na etice, pokusil se s. Engst rozšířit pojem humanismu a přenést jej z oblasti ideologie do oblasti sociálního jsoucná. Jakmile ovšem chce „stránku sociální reality“ označenou pojmem humanismu konkrétněji určit, vstupuje nutně do sféry ideologie. Projevuje se to i v tom, že jednou dává komunistické výchově za náplň socialistický humanismus, po druhé realizaci idejí socialistického humanismu.

Pojem „humanismu vůbec“, z něhož s. Engst vychází a v němž izoluje vývoj základních specificky lidských vlastností od společenských vztahů, jejichž charakterem jsou určovány, je pouhou abstrakcí, je to pojem absolutní, nadtržidní, který nám nijak nepomůže cíl a náplň výchovy pochopit v jejich historickém vývoji a tržidní povaze v tržidní společnosti ani nově vymezit pro společnost socialistickou a komunistickou.

Člověk je základní kategorií teorie výchovy, nikoli však abstraktní člověk, ale člověk přináležející určité společenské formě. Cíl a náplň výchovy nejsou dány vývojem „specificky lidských vlastností“, nějakou vnitřní zákonitostí vývoje „lidskosti“, ale jsou určovány zákonitostmi společenského vývoje — k jejich poznání dospějeme rozborem všech důsledků vyplývajících ze změn společenských poměrů. Základní kategorií naší současné pedagogické teorie je člověk komunistické epochy, člověk připravený k životu v komunistické společnosti, v níž bude žít a pracovat. Vychovat takového člověka je cílem komunistické výchovy. Stanovit konkrétní náplň této výchovy umožní nám podrobný rozbor konkrétních požadavků na člověka a potřeb člověka, objektivně a nutně vznikajících s rozvojem socialistické a komunistické společnosti, a jejich konfrontace se zákonitostmi biologicko-psychologické povahy.

*

O socialistickém humanismu jako kategorii etické ve vztahu k mravní výchově, jímž se s. Engst zabývá v druhé části své studie, pojednáme zvláště.